

ΟΥΚΡΑΝΙΑ ΟΦΙΟΥΣΣΑ - ΤΥΡΑΣ

01
Το βορειοανατολικό
τμήμα
των ανασκαφών
του Τύρα.

ΕΛΛΑΔΑ
ΕΚΤΟΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ

Ε

ΜΙΑ ΙΣΧΥΡΗ
ΠΟΛΗΣΤΙΣ
ΕΚΒΟΛΕΣ ΤΟΥ
ΔΝΕΙΣΤΕΡΟΥ

Λίγα χρόνια πριν από το ξέσπασμα της ιωνικής εξέγερσης, άποικοι από τη Μίλητο ίδρυσαν στον Εύξεινο Πόντο την Οφιούσσα. Τον 4ο αιώνα π.Χ. η πόλη μετονομάστηκε σε Τύρα. Οι άποικοι συγχρωτίστηκαν με τους ντόπιους «βαρβάρους» και ανέπτυξαν ευρύ δίκτυο εμπορικών σχέσεων. Ο Τύρας επιβίωσε ως τον 4ο αιώνα μ.Χ. Μεγάλο μέρος από τα ερείπιά του καλύφθηκε από το μεσαιωνικό οχυρό Άκκερμαν.

ΤΑΤΙΑΝΑ SAMOILOVA

Δρ Αρχαιολόγος

τ. Διευθύντρια του Τμήματος Βορειοδυτικού Πόντου, Ινστιτούτο Αρχαιολογίας της Ακαδημίας Επιστημών της Ουκρανίας

Η ΟΦΙΟΥΣΣΑ-ΤΥΡΑΣ, ΜΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΙΣΧΥΡΕΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ της βορειοδυτικής περιοχής του Εύξεινου Πόντου, ανήκει σήμερα στην Ουκρανία. Βρίσκεται στην περιφέρεια της Οδησσού, στα περίχωρα της πόλης Μπιέλγκοροντ-Ντινιεστρόφσκ¹, στη δυτική όχθη της λιμνοθάλασσας όπου εκβάλλει ο Δνειότερος². Τμήμα των ερειπίων της πόλης βρίσκεται κάτω από το μεσαιωνικό φρούριο Άκκερμαν. Η πόλη δεν διασώθηκε στο σύνολό της, λόγω της ανόδου του επιπέδου της θάλασσας, της διάβρωσης των οχθών της λιμνοθάλασσας και της οικοδομικής δραστηριότητας των ανθρώπων.

Στα έργα αρχαίων συγγραφέων (Δημήτριος Καλλατιανός, Ψευδο-Σκύμνος 799–801, 802–803. Στράβων *Γεωγραφικά* VII.3.14, 16. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος *Naturalis Historiae* IV.82, 93. Πτολεμαίος *Γεωγραφία* III.10.7–8) η πόλη μνημονεύεται με δύο ονομασίες. Η παλαιότερη ονομασία (Οφιούσσα) αντικαταστάθηκε κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. και στην πόλη δόθηκε το όνομα του ποταμού Τύρα. Η Οφιούσσα ιδρύθηκε προς τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. και εξακολουθούσε να υπάρχει μέχρι το γ' τέταρτο του 4ου αιώνα μ.Χ. Οι σχετικές με την πόλη αρχαιολογικές έρευνες ξεκίνησαν στα τέλη του 19ου–αρχές του 20ού αιώνα και συνδέονται με το όνομα του καθηγητή του Πανεπιστημίου του Νοβοροσίσκ, Ερνστ Ρομάνοβιτς φον Στερν (1859–1924), ο οποίος απέδειξε ότι η πόλη που βρίσκεται δίπλα και κάτω από τα οχυρωματικά έργα του φρουρίου Άκκερμαν είναι η Οφιούσσα-Τύρας. Εν συνεχεία, την περιοχή που καταλάμβανε η πόλη ανέσκαψαν αρχαιολογικές αποστολές, οι οποίες αποκάλυψαν σημαντικό μέρος των οικοδομημάτων της και του συστήματος των αμυντικών της οχυρώσεων.

Τα αρχικά οικοδομήματα της πόλης προς το παρόν δεν έχουν αποκαλυφθεί· οι οχυρώσεις που βρέθηκαν από τους αρχαιολόγους ανάγονται σε διάφορες περιόδους της ιστορίας της πόλης, ξεκινώντας από τα τέλη του 5ου–αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. και φθάνοντας έως το γ' τέταρτο του 4ου αιώνα μ.Χ., συμπεριλαμβάνοντας την Ελληνιστική περίοδο, τη Ρωμαϊκή περίοδο και τον 3ο–4ο αιώνα μ.Χ. Στα στρώματα αυτών των περιόδων εντοπίστηκαν αρκετά ευρήματα που χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου έως τον 5ο αιώνα π.Χ. (μεταξύ άλλων, θραύσμα-

τα προγενέστερων μελανόμορφων και μελαμβαφών αγγείων από την Αττική και την Ιωνία και αμφορέων από την Ιωνία και τη Χίο).

Η ακριβής χρονολογία ίδρυσης της πόλης δεν έχει ακόμη καθοριστεί, αλλά μια σειρά τεκμηρίων, όπως οι γραπτές πηγές και τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού, θα μπορούσαν να δώσουν απάντηση στο ερώτημα αυτό. Η μελέτη έργων της αρχαίας γραμματείας μάς επέτρεψε να καθορίσουμε ότι, όταν ο Δαρείος ο Υστάσπου εκστράτευσε στα βόρεια παράλια του Εύξεινου Πόντου, το 514 π.Χ. περίπου, η Οφιούσσα-Τύρας δεν είχε ακόμα ιδρυθεί. Από γραπτές πηγές και πάλι γνωρίζουμε ότι η πόλη ιδρύθηκε από αποίκους της μικρασιατικής Μιλήτου. Από την άλλη, η εξέγερση των ελληνικών πόλεων της Ιωνίας το 500 π.Χ. καταπνίγηκε το 494 π.Χ. από τους Πέρσες. Η Μίλητος, που είχε ηγηθεί της εξέγερσης, δεν θα ήταν σε θέση στη συνέχεια να στραφεί στον αποικισμό. Επομένως, η Οφιούσσα-Τύρας ιδρύθηκε μεταξύ 514–494 π.Χ. Επίσης, κεραμικά ευρήματα συνηγορούν υπέρ της ίδρυσης της πόλης στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ.

Είναι ιδιαίτερα περίπλοκη η λεπτομερής ανασύνθεση της ζωής των πρώτων αποίκων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ευνοϊκές κλιματικές συνθήκες, τα εύφορα εδάφη, το πλούσιο σε ψάρια ποτάμι, ο ευάριθμος βαρβαρικός πληθυσμός συνέβαλαν στην ήρεμη διαβίωση των Ελλήνων, στην ανάπτυξη της γεωργίας και των διαφόρων επαγγελμάτων. Ενδεχομένως, κατά την περίοδο αυτή, η πολιτική δομή, τόσο στην Οφιούσσα-Τύρα όσο και σε άλλες ελληνικές πόλεις της περιοχής, είχε ολιγαρχικό χαρακτήρα, αλλά κατά τη δεκαετία 470–460 π.Χ. η πόλη ενστερνίστηκε δημοκρατικά πρότυπα. Μία από τις επιγραφές του 4ου–αρχών του

02

Οστέινο αγαλματίδιο της Αφροδίτης. Αρχαιολογικό Μουσείο Οδησσού.

03

Ο κυκλικός πύργος και το κτίριο της vexillatio.

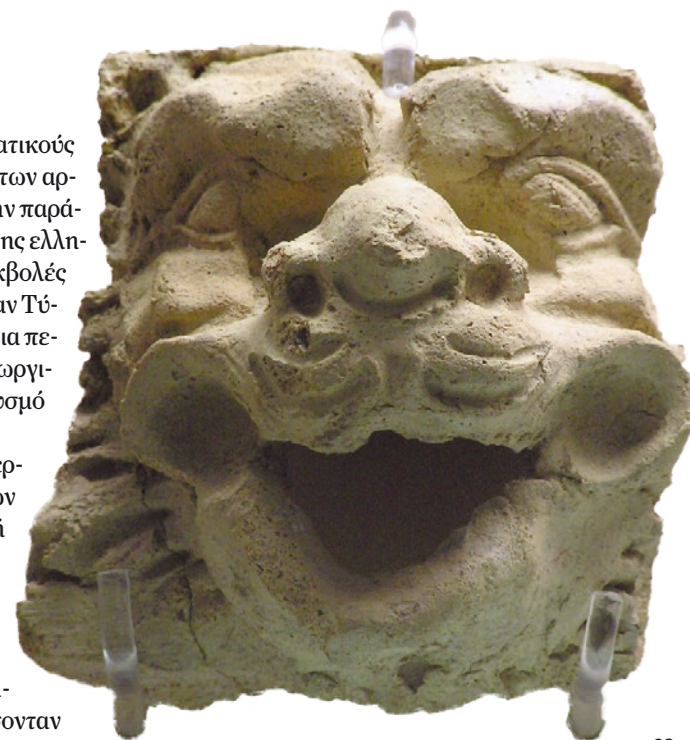
04

05

06

08

07

3ου αιώνα π.Χ. κατονομάζει κάποιους από τους δημοκρατικούς θεσμούς της: Βουλή, Εκκλησία του Δήμου, συμβούλια των αρχόντων και των αγωνοθετών· οι θεσμοί αυτοί ανήκαν στην παράδοση του δημοκρατικού πολιτεύματος των σύγχρονών της ελληνικών πόλεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, και η πόλη στις εκβολές του Δνειστερου, η οποία την εποχή εκείνη ήδη ονομαζόταν Τύρας, είχε τα χαρακτηριστικά μιας πόλης-κράτους. Την ίδια περίοδο γύρω από την πόλη δημιουργήθηκε ένα δίκτυο γεωργικών οικισμών (*χώρα*) με μικτό ελληνο-βαρβαρικό πληθυσμό (Γέτες, Σκύθες³, Έλληνες).

Από τα τέλη του 5ου ως τον 4ο αιώνα π.Χ., ο Τύρας περνά μια περίοδο ακμής. Μαζί με άλλες πόλεις των παραλίων του Εύξεινου Πόντου, η πόλη εντάσσεται στην Αθηναϊκή Συμμαχία και οι δεσμοί με την Αθήνα ενισχύονται. Τον 4ο αιώνα π.Χ., αρχίζει να κόβει νομίσματα: αργυρά, χάλκινα και, σε ορισμένες περιόδους, χρυσά, με απεικονίσεις της Δήμητρας, της Αθηνάς, του Ηρακλή, του θεοποιημένου ποταμού Τύρα, του βασιλιά Λυσιμάχου. Σε επιγραφές αναφέρεται ομάδα πλούσιων εμπόρων, οι οποίοι συναλλάσσονταν με τα κέντρα του Εύξεινου Πόντου και της Μεσογείου. Σημαντικό ρόλο στην άνθηση του Τύρα έπαιξαν οι οικονομικές του δοσοληψίες με βαρβαρικά φύλα. Κατά την εποχή εκείνη η πόλη είχε πληθυσμό τουλάχιστον 6.000–7.000 κατοίκων και ισχυρό σύστημα αμυντικών οχυρώσεων, η οικοδόμηση των οποίων ολοκληρώθηκε στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. Στο λιμάνι της κατέπλεαν εμπορικά πλοία από διάφορα ελληνικά κέντρα.

Σημαντικό γεγονός για τις περιοχές του βορειοδυτικού Εύξεινου Πόντου, και συγκεκριμένα για τον Τύρα, αποτέλεσε η εκστρατεία το 331 π.Χ. ενός εκ των στρατηγών του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Ζωπυρίωνος⁴, προς την Ανατολή, κατά μήκος των βορείων παραλίων του Εύξεινου Πόντου. Στην πορεία του, ο Ζωπυρίων πέρασε κοντά από τον Τύρα. Τα ίχνη των καταστροφών και της ανοικοδόμησης των οχυρώσεων χρονολογούνται σε αυτήν ακριβώς την περίοδο. Οι ανασκαφές έδειξαν ότι τα τείχη καταστράφηκαν πολλές φορές. Τα ίχνη των ανοικοδομήσεων συνδέονται όχι μόνο με την εκστρατεία του Ζωπυρίωνος, αλλά και με κάποια πολεμικά γεγονότα της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου. Μετά την ανοικοδόμησή του, το νότιο τείχος του αμυντικού συμπλέγματος χρησιμοποιήθηκε ως τα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ., ενώ το βόρειο τμήμα έπαψε να υφίσταται από την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο. Στο αποκαλυφθέν τμήμα του αμυντικού συμπλέγματος εμφανίζονται τα προγενέστερα τείχη που προστάτευαν μέρος της προρωμαϊκής πόλης από τα νότια, και ο κυκλικός πύργος, ο οποίος εκείνη την εποχή, τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., υψωνόταν μεμονωμένος. Τα τείχη είχαν δύο λίθινα κελύφη, αποτελούμενα από καλοδουλεμένους λιθόπλινθους, ενώ τα ενδιάμεσα κενά είχαν συμπληρωθεί από λάσπη και μικρές πέτρες. Το πλάτος του τείχους έφθανε τα 2,2 μ., το ύψος του δεν ήταν μικρότερο από 8 μ. Ο κυκλικός πύργος διασώθηκε σε ύψος 5,5 μ. και έχει εξωτερική διάμετρο γύρω στα 11 μ. Αποτελείται από καλοδουλεμένους ογκόλιθους με χονδροειδώς λαξευμένη επιφάνεια. Στο εσωτερικό του πύργου υπήρχαν χώροι για τους πολεμιστές. Στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., την εποχή της εκστρατείας του Ζωπυρίωνος, το βόρειο τμήμα των αμυντικών οχυρώσεων καταστράφηκε και στη συνέχεια ανοικοδομήθηκε, όχι όμως στο σύνολό του. Αργότερα, στο τμήμα αυτό προσαρτήθηκαν, από τα δυτικά, νέα τείχη, τα οποία προστάτευαν μεγάλο μέρος της έκτασης της πόλης. Όταν με τον καιρό η πόλη επεκτάθηκε προς τα νότια, ο κυκλικός πύργος συνδέθηκε μέσω τειχών με το νότιο τμήμα του αμυντικού συστήματος και εξοπλίστηκε με πενταγωνικό πύργο. Το νότιο τεί-

04

Προσωπεία από τερακότα. Αρχαιολογικό Μουσείο Οδησσού.

05

Αργυρό ενώτιο. Αρχαιολογικό Μουσείο Οδησσού.

06

Τμήμα μαρμάρινου αγαλματιδίου της Αφροδίτης. Αρχαιολογικό Μουσείο Οδησσού.

07

Σαρκοφάγος ρωμαϊκών χρόνων από ασβεστολιθικό πωρόλιθο. Νεκρόπολη του Τύρα.

08

Διακοσμητικό αρχιτεκτονικό μέλος από πηλό. Αρχαιολογικό Μουσείο Οδησσού.

χος δομήθηκε κατά τρόπο διαφορετικό από το βόρειο. Αποτελείται από τεράστιους λιθόπλινθους (3,5x1,4x0,45 μ.) καθέτως τοποθετημένους.

Η πόλη οικοδομήθηκε με τα παραδοσιακά για τις ελληνικές πόλεις μονόροφα και διώροφα σπίτια με τις μικρές εσωτερικές αυλές. Σε όλα τα σπίτια υπήρχαν υπόγειοι χώροι για την αποθήκευση ειδών οικιακής οικονομίας, καθώς και χώροι διαβίωσης. Τα σπίτια χωρίζονταν με διόδους και ομαδοποιούνταν σε γειτονιές, οι οποίες οριοθετούνταν με πλακόστρωτα στενά δρομάκια. Όλοι οι δρόμοι είχαν αποχετευτικούς αγωγούς.

Στο βόρειο τμήμα της πόλης, το οποίο βρίσκεται στον περιβάλλοντα χώρο του μεσαιωνικού φρουρίου Άκκερμαν⁵, αποκαλύφθηκαν τέσσερις οικίες που χρονολογούνται από τα τέλη του 5ου έως τον 2ο αιώνα π.Χ., με εμβαδόν 200–360 τ.μ. Οι οικίες αποτελούνταν από ορθογώνια δωμάτια που διατάσσονταν γύρω από μια εσωτερική αυλή. Από τους υπόγειους χώρους, ξύλινες ή πέτρινες σκάλες οδηγούσαν στους υπέργειους χώρους των σπιτιών. Τα δάπεδα ήταν από πατημένο χώμα ή ξύλινα. Οι στέγες καλύπτονταν με κεραμίδια. Στους υπόγειους χώρους διαμορφώνονταν κόγχες, ενώ σε ένα από τα υπόγεια υπήρχε οικιακό ιερό, στο οποίο βρέθηκαν και κατάλοιπα βωμού. Στους χώρους διαβίωσης οι τοίχοι καλύπτονταν από σοβά, ο οποίος, σε κάποιες περιπτώσεις, έφερε ζωηρόχρωμο φυτικό διάκοσμο, απεικονίσεις ζώων και πουλιών. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών ήρθαν στο φως κιονόκρανα, βάσεις και σπόνδυλοι κιόνων, τμήματα γείσων, μεμονωμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία κοσμούσαν κατοικίες πλουσίων και ναούς.

09

Από επιγραφικές πηγές⁶, από τον *Περίπλου του Ευξείνου Πόντου* του Ψευδο-Αρριανού (87–89) και τα αντίστοιχα έργα του Ψευδο-Σκύλακα (67–68) και του Ψευδο-Σκύμνου (799–801, 802–803), τεκμηριώνονται θαλάσσιες διαδρομές ανάμεσα στον Τύρα και διάφορα ελληνικά εμπορικά κέντρα. Πολυάριθμοι αμφορείς με τους οποίους μεταφέρονταν κρασί και ελαιόλαδο από τη Χίο, τη Μένδη, την Ηράκλεια την Ποντική, τη Θάσο, τη Σινώπη, την Πεπάρθη, τη Ρόδο, την Κνίδο, τη χερσόνησο της Ταυρίδας, μελαμβαφή σκεύη από την Αττική και τα μικρασιατικά κέντρα, κεραμικά με ανάγλυφη διακόσμηση και μεγαρικοί σκύφοι, κεραμικά από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, γυάλινα μικροαντικείμενα από τη Φοινίκη, τερακότες από τη Βοιωτία και την Αττική, μαρμάρινα αγάλματα από τα νησιά της Μεσογείου δείχνουν το εύρος των εμπορικών σχέσεων της πόλης.

Ο πολιτισμός του Τύρα και οι θρησκευτικές δοξασίες και πρακτικές των πολιτών του είχαν ελληνικό χαρακτήρα. Πολυάριθμες επιγραφές σε θραύσματα και αγγεία, διατάγματα πάνω σε μαρμάρινες πλάκες μαρτυρούν την ευρεία χρήση της Ελληνιστικής Κοινής. Στην πόλη λατρεύονταν ο Απόλλων Ιατρός, η Δήμητρα, ο Διόνυσος, η Άρτεμις, ο Ασκληπιός, η Αφροδίτη, ο Ηρακλής και άλλοι θεοί των ελληνικών πόλεων, καθώς και η Ίσις, ο Σέραπις, ο Ώρος–Αρποκράτης, ο Άνουβις. Υπάρχουν πληροφορίες για την ύπαρξη στην πόλη ναών, αλλά αυτοί δεν έχουν ακόμα αποκαλυφθεί.

Στα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ., η πόλη υπέστη την επίθεση του βασιλιά των Γετών Βουρεβίστα εξαιτίας της οποίας περιέπεσε σε παρακμή. Η νέα της άνθηση

09

Αποψη του βόρειου τμήματος της ανασκαφής του Τύρα.

10

Το δυτικό τμήμα του αρχαίου αμυντικού συστήματος.

10

11

11
Μαρμάρινο ανάγλυφο με
απεικόνιση του Θράκα Ιππέα.
Αρχαιολογικό Μουσείο
Οδησσού.

12
Ασβεστολιθικό άγαλμα
Ρωμαίου πολέμαρχου.
Αρχαιολογικό Μουσείο
Οδησσού.

13
Μαρμάρινη στήλη με διάταγμα
των ρωμαϊκών χρόνων.
Αρχαιολογικό Μουσείο
Οδησσού.

14
Οστέινη Μέδουσα–Γοργώ.
Αρχαιολογικό Μουσείο
Οδησσού.

15
Μαρμάρινο ενεπίγραφο βάθρο.
Αρχαιολογικό Μουσείο
Οδησσού.

12

13

14

15

συνδέεται με την ένταξη του Τύρα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Κατά τα έτη 56–57 στην πόλη καθιερώνεται νέα χρονολόγηση, αρχίζει η κοπή νομισμάτων με ρωμαϊκά σύμβολα και, στη συνέχεια, με απεικονίσεις Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Στις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ. εγκαθίσταται στον Τύρα ρωμαϊκή φρουρά, αποτελούμενη από τμήματα των λεγεώνων V Macedonica, I Italica, XI Claudia. Το νότιο τμήμα των οχυρώσεων μετατρέπεται σε φρούριο, όπου εγκαθίσταται η φρουρά. Εκεί ανεγίρεται και το κτίριο όπου στεγάζεται η vexillatio της ρωμαϊκής φρουράς. Οι τοίχοι του είναι εξοπλισμένοι με μεγάλους απλούς λιθόπλινθους, η δίριχτη στέγη του καλύπτεται με κεραμίδια που φέρουν τα σήματα των ρωμαϊκών φρουρών. Κοντά στο κτίριο της vexillatio, που βρίσκεται σε ανοιχτό χώρο, βρέθηκαν κατάλοιπα μιας δίστυλης στοάς και πολυάριθμα υπολείμματα μαρμαρίνων πλακών με λατινικές επιγραφές. Οι οικιστικές περιοχές βρίσκονταν βόρεια του φρουριού. Εκτός από τα σπίτια, εδώ αποκαλύφθηκαν και κατάλοιπα εργαστηρίων διάφωρων επαγγελματιών.

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, ο Τύρας παρέμεινε ισχυρό αστικό και πολιτιστικό κέντρο. Στη διάρκεια των ανασκαφών ήρθαν στο φως τμήματα μαρμαρίνων αγαλμάτων, πύλινα αντικείμενα, ανάγλυφα που απεικονίζουν τον Μίθρα, τον Διόνυσο, τον Γύγη, τον Θράκα Ιππέα, νομίσματα, κοσμήματα, διάφορα κεραμικά. Τον 19ο αιώνα, την περίοδο καθαρισμού της λιμνοθάλασσας, βρέθηκε άγαλμα το οποίο απεικονίζει πιθανότατα Ρωμαίο αυτοκράτορα. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν τμήματα μεγάλου αγάλματος, το οποίο επίσης απεικονίζει αυτοκράτορα.

Το 214, την εποχή της άφιξης στη Δακία του αυτοκράτορα Καρακάλλα, η φυλή των Κάρπων⁷ επιτέθηκε στα ρωμαϊκά οχυρά στον Κάτω Δούναβη. Στην περιοχή του Τύρα οι Κάρποι συνετρίβησαν. Στα μέσα του 3ου αιώνα στον Τύρα επιτίθενται οι Γότθοι, οι οποίοι πυρπολούν την πόλη. Μετά την επίθεση αυτή, η ρωμαϊκή φρουρά εγκαταλείπει τον Τύρα, η ζωή όμως στην πόλη συνεχίζεται έως το γ' τέταρτο του 4ου αιώνα και διακόπτεται κατά την εποχή της εξάπλωσης των Ούννων στη Δύση.

*Απόδοση στα Ελληνικά: Σταυρούλα Αργυροπούλου
Επιστημονική επιμέλεια: Άρης Τσαραβόπουλος*

Σημειώσεις

- ¹ Μπιέλγκοροντ στα ολαβικά σημαίνει Λευκή Πόλη. Η ελληνική–βυζαντινή ονομασία του οχυρού από τον 10ο έως τον 15ο αι. ήταν «Ασπρόκαστρον». Από τα τέλη του 13ου αι. έως το 1812 η περιοχή ανήκε, όχι αδιάλειπτα, στο πριγκιπάτο (βοεβοδάτο) της Μολδαβίας. Η ρουμανική ονομασία του Μπιέλγκοροντ ήταν Cetatea Albă (Λευκό Κάστρο) [ΣτΕ].
- ² Κατά την αρχαιότητα δεν είχε σχηματιστεί ακόμα η λιμνοθάλασσα, αλλά στη θέση της βρίσκονταν οι δύο βραχίονες του ποταμού (Δέλτα) που έφερε το όνομα Τύρας (ο σύγχρονος Δνεΐστερος).
- ³ Γέτες: αγροτικοί πληθυσμοί που ζούσαν στα εδάφη της σύγχρονης Ρουμανίας και Μολδαβίας. Σκύθες: νομαδικοί πληθυσμοί κτηνοτρόφων, που κατοικούσαν στη ζώνη της στέπας των βόρειων και βορειοδυτικών παρευξείνιων περιοχών.
- ⁴ Βλέπε και: N. Mateevici, «Ο "Ήσσανός" από το Ολανέστι», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 126 (2018), σ. 28 [ΣτΕ].
- ⁵ Και η τουρκική ονομασία Akkerman δηλώνει το «Λευκό οχυρό» [ΣτΕ].
- ⁶ P. Nicorescu, «Fouilles de Tyras», *Dacia* 3–4 (1933), και P.O. Karishkovsni, «Nadpisi Tiri», *Vestnic Drevnei Istarii (VDI)* 4 (1959), Μόσχα.
- ⁷ Κάρποι: θρακικό φύλο που κατοικούσε στην περιοχή του Κάτω Δούναβη.

Βιβλιογραφία

- Mateevici N. / Samoiloa T., *Amfornie kleima iz Tyri. Raskopki 1998–2008*, Κίεβο 2018.
- Samoiloa T.L., *Tira vVI–I vv. do n.e.*, Κίεβο 1988.
- Samoiloa T.L. / Ostapenko P.V., *Geti I greki v Tira (complex getskoi keramiki iz pozdiellinistitseskovo doma)*, *Tira–Belgorod–Akkerman*, Οδησσός 2010.
- Stern E.R., «Novii epigrafitseskii material, naidenii na louge Rossii», *ZOOID* 23 (1901), Οδησσός.
- Stern E.R., «Raskopki v Akkermane letom 1912 g.», *ZOOID* 31 (1913), Οδησσός.